

A feledés terhe
– Borges az öngyilkosságról –

PETRES LÁSZLÓ

John Donne, a XVII. sz. elején élt angol költő *Biathanatos* – vagyis *Erőszakos halál* – címmel könyvet írt az öngyilkosságról. Példákat és érveket hoz a halál ezen formájának védelmére. Ezek között a Bibliában található példák is szerepelnek, így említésre kerül Krisztus, az emberré lett Istenfiú kereszthalála is.

Jorge Luis Borges 1952-es, *Újabb nyomozások* című esszéköteté tartalmaz egy rövid írást, amely Donne könyvére reflektál. Erre Thomas De Quinceynek a könyvet bemutató összefoglalása adott alkalmat, Borges ugyanis először nála találkozik Donne írásával.

De Quincey kánonjogi szempontból vizsgálja az öngyilkosság problémáját. Az emberölésnek ez a formája nem minden esetben, vagyis nem természetsszerűleg tekinthető bűnnek, ahogyan különbséget tesznek jogos és jogtalan öngyilkosság, illetve emberölés között is. Itt azonban meg kell jegyeznünk, hogy az öngyilkosság jogi szabályozását a maga során a szokásjog, a római jog, a kánonjog, valamint a modern polgári törvénykezés is tartalmazza (sajátos értelmezéssel). A kánonjog korpusza sokféle jogi hagyományt foglal magába, így a Szentírásból, a *Cannones* epistolíciból, egyetemes és részleges zsinatokból meríti anyagát a IV. sz. elejétől a II. lateráni zsinatig, továbbá a római jogból, ezenkívül pedig különböző népek jogszabályaiából¹ is átvesz. A kánonjog számára a Szentírás nemcsak jogi hagyományként adott, hanem meghatározza annak szellemiségét is. A Szentírás, mint a

¹ Erdő Péter: *Az egyházjog forrásai*. Szent István társulat az apostoli szentszék könyvkiadója. Budapest 1998. 169–170.

Szentlélek műve és folyamatos munkálkodásának színhelye, az isteni akarat vagy szándék látható jele, letéteménye. A teremtmények számára viszont a könyv jelentése, teljes igaz tartalma csak az idők végezetén tárul fel. Most még homályosan látunk, rész szerint való a beszédünk, rész szerint való minden ítéletünk².

John Donne könyvét olvasva Jorge Luis Borges egy *titokzatos argumentumot* vél felfedezni – egy *képet*, amely *derengésszerű*, vagy *villanásszerű* megjelenésével írásra ösztökélte Donnet, vizsgálódásainak, *ködös intuíciójának tárgyát* képezte.

Borges értelmezésében a könyv igazi célja nem az öngyilkosság védelmezése, hanem annak bemutatása, hogy Krisztus öngyilkos lett. Nem a szenvedés, a keresztrefeszítés, vagy a római katonai lánzsadójára végzett Krisztussal, hanem saját maga okozta halálát, cselekedete megfontolt, tudatos gesztus volt. Az emberré, halandóvá lett Isten az emberölésnek egy igen problematikus formáját választotta: önként vetett véget életének, így számolva föl önmagát. Donne megáll ennél a gondolatnál, amely egy keresztény, hívő ember számára istengyalázás, hiszen a könyörület, kegyelem, a szeretet evangéliuma helyébe az önzést és a közönyt állítja – a feledést.

Borges tovább lép és röviden vázolja a problémának egy lehetséges megfogalmazását. *Egy olyan isten képe, aki azért teremt meg a világot, hogy vesztőhelyet teremtsen magának*,³ nem más, mint egy barokk eszme, egy irodalmi toposz. A kényes teológiai probléma így nyer esztétikai feloldást.

Donne gondolatát nem támasztják alá kellőképpen azok az evangéliumi helyek, amelyekre hivatkozik⁴, de ez semmit nem von le a gondolat értékéből, az állítás merészségéből. Ugyanakkor semmit sem fed fel abból a problémából, amit az önként vállalt halál, természetes avagy erőszakos végünk jelent. Donne könyvében a bemutatott esetek másodlagossá válnak, csupán előzményt képeznek, megteremtik a keretet, előkészítik a terepet a végkövetkeztetés számára. Olyan előzmény ez azonban, amely később – az utolsó gondolat perspektívájából – új értelmet nyer. Isten cselekedetéhez az emberi példát vette mintának, de az ember öngyilkossága az isteniben nyerte el végső értelmét.

Emberi fogalmakkal nem lehet az isteni szándékot minősíteni. Nem tudjuk eldönteni, hogy jó vagy rossz, értelmes vagy értelmetlen volt az isteni elhatározás. Akkor azonban, amikor e szándék kiteljesítéséhez Isten megteremtette a világot és a világgal együtt az embereket, a tudatos lényeket is, cselekedetének – elkö-

² 1Kor 13,12.

³ *Biathanatos*. In: Borges, Jorge Luis: *Az idő újabb cáfolata*. Gondolat. Budapest 1987. 203.

⁴ Vö. János evangéliuma: „...életemet adom a juhokért”; vagy Lukács evangéliuma: „Senki sem veszi azt [az életet] el éntőlem, hanem én teszem le azt énmagamtól.”

vetkező tettének – részesévé tett minket. Tehát, ha szándékába, elhatározásának előzményeibe, magába az isteni gondolatba kép-
telenek vagyunk belátni, megismerni azt, akkor semmilyen kijelen-
tés nem tehető róla, legyen az állító vagy tagadó. Nem lehet az
isteni gondolatot, lényegét annak cselekedetével azonosítani. Tet-
tének részeseként nem ismerhetjük a cselekedetet konstituáló
értelmi mozzanatot, de rákérdezhetünk a részesedés mikéntjére.
Ez utóbbit azért tehetjük, mert nem részesülvén az eredendő
értelemegészből, magunkban vagy világunkban kell keresnünk
saját értelem-konstitúciónkat, vagyis akarat- és döntésszabadsá-
gunk alapját. Mindez nem jelenti a részesedés problémájának a
feloldását, vagy elhagyását. Egy eseményben való részességünk –
mely esemény eredendően időbeli – a világ és saját történetisé-
günk problémáját veti fel. Egy olyan történetiségét, amelyben
szabadságunkban áll választáslehetőségeink alapjára rákérdezni.

Az, hogy a teremtés célja Isten önpusztító szándékának kitelje-
sítése, csak az idő teljességének mozzanatából érthető, és ezen
mozzanat értelmét vagy posztuláljuk, vagy lemondunk róla. Ez az
előfeltételezett lényeg – Borges véleménye szerint – nem más,
mint fikció. Ezért lehet Donne véleménye *csak* egy merész eszme-
történeti téma.

Istennek az idő(k) kezdetén történő halála egyrészt a teremtés
értelmével, vagyis földi létünk értelmével kapcsolatos keresztényi
elképzelések újragondolására készítet, másrészt igen élesen és
nyomatékkal irányítja figyelmünket saját sorsunkra, az emberi
végesség problémájára. A teremtés mint értelemegész homályos
képként adott sejtésünk, reményünk és a spekulatív gondolkodás
számára, ez viszont Borges belátásában nem más, mint a képzelet
játéka – fikció.

Az írás befejező részében Borges egy bizonyos Philipp Butz
nevű gondolkodó esetét ismerteti, akit a filozófiatörténet
Mainländer néven ismer. Mainländer 1841-ben született. Szenve-
délyes olvasója volt Schopenhauernek és a gnosztikusoknak. Ol-
vasmányai hatására fogant meg benne az az *elképzelés*, hogy
mindannyian annak az Istennek vagyunk szilánkjai, aki elpusztítot-
ta magát az idő(k) kezdetén. A világtörténelem ezeknek a szilán-
koknak sötét agóniája, pusztulása. 1876-ban kiadta a *Die
Philosophie der Erlösung* (A megváltás filozófiája) című könyvet.
Ugyanabban az évben öngyilkos lett.

Borges ebben a példában, nem kevés (rejtett) iróniával, meg-
fordítja Donne könyvének gondolatmenetét. Philipp Mainländer
minden bizonnyal szenvedélyes ember volt mind a mások, mind a
saját elképzeléseinek végiggondolásában. *Elképzelése* megismétli
Donne és Borges végkövetkeztetését, vagyis hogy Isten már ha-
lott. Isten az örökkévalóság, vagyis valamennyi időpillanat
egyidejű, tiszta birtokosaként elpusztítja önmagát. Az egységet
biztosító, fenntartó lényeg hiányában az idő darabjaira hullva,

szilánkokra szakadva a pusztulás felé tart. A történeti időt nincs ami összefogja. Ha nincs remény és nincs alázat, akkor a történelem emlékezete esetlegessé válik – alakíthatóvá.

Vagy elfogadjuk az agóniát, az agónia látványát, vagy siettetjük az elkerülhetetlen vég bekövetkeztét, mintegy megváltva magunkat. A megváltás az isteni gesztus megismétlése. Mint ilyen, egy szakrális cselekedet, és egy negatív teológia lehetősége fele mutat. Ilyen értelemben az öngyilkosság nem bűn. Philipp Mainländer kevésbé volt istenfélő ember, mint John Donne. A fenti gondolatmenet csak akkor érvényes, ha feltételezünk egy – bármennyire kevésbé megindokolható – értelmi kapcsolatot az isteni gesztus és a világtörténelem, illetve az egyéni, személyes élettörténetek között, vagyis ha bármely, a világon kívülre pozicionált végső értelem eseménye lehet életünknek. Borges óvatos, csak tényeket sorol fel, egy életút látható tényeit, történetét. Egyvalami bizonyos mindezekben: az életút feltartóztathatatlanul múlik, visszafordíthatatlanul bonyolódik Mainländer születésétől kezdve át az olvasmányain, írott, látható művein, egészen haláláig. A kérdés ismételten az, hogy kellőképpen megmagyarázza-e, megnyugtató választ ad-e Mainländer tettére Schopenhauer szenvedélyes olvasata, vagy akár a megváltásról alkotott elgondolása.

J. L. Borges az elemzett esszében a tőle megszokott körülménnyességgel bontja ki írása gondolatmenetét. Igen nagy eszme- és kultúrtörténeti apparátussal tágítja, növeszti az írás világát. Könyvek, eszmék és mozgalmak fonódnak össze: Thomas De Quincey, aki egyébként igen érdekes esszét ír a gyilkosságról⁵ mint esztétikai alkotásról; Epiktétosz és Schopenhauer⁶, aki az esszében állítottakkal ellentétben az öngyilkosságot igen ellenzi; kvietisták és Quevedo; Philipp Mainländer, akiben talán Nietzsche szelleme kísért; az evangélisták és Kant⁷, aki az öngyilkosság gondolatát a kategorikus imperatívussal összeegyeztethetetlennek tartja. Úgy tűnik, mintha mindezek az öngyilkosság ürügyén találkoznának. Csapdák és álcapdák, álszofizmák kísérik az olvasó útját.

Donne gondolata, hogy Isten fiát nem az emberek ölték meg, hanem saját tettének áldozata lett, igen merész. Isten emberré lett, halandóvá, és emberi módon vetett véget életének. Tettének csodálatos volta egy borzalmas titkot hagyott maga után. Borges kitágítja Donne gondolatát: Isten azért teremtette a világot, hogy azt vesztőhelyéül használja. Ha a világnak lenne értelme, akkor az csak funkcionális értelem lehetne. Olyan, ami túlmutat önmagán, azonban Isten halálával ez a funkció megszűnt opcionálisnak len-

⁵ Quincey, Thomas de: *A gyilkosságról mint a szépművészetek egyikéről*. = *Hagyomány és egyéniség*. Európa. Budapest 1967.

⁶ Schopenhauer, Arthur: *A világ mint akarat és képzet*. Európa. Budapest 1991. 520–525.

⁷ Vö. Kant, Immánuel: *A vallás a pusztaság és határain belül és más írások*. Gondolat. Budapest 1974.

ni, de nem számolódott fel. Ennek a különös gondolatnak a kifejezői a Borges-novellákban a halhatatlanok városa⁸, a bábéli könyvtár⁹, a homokkönyv¹⁰. Ezen túlmenően felmerül egy igen nehéz kérdés, az, hogy az ekként teremtett világ milyen (lehet)? Milyen az a világ, amely különböző módon adott a számunkra? És a világban mi magunk milyenek vagyunk?

Philipp Mainländer gondolatainak ismertetése – az isteni cselekedet, a világ mint az isteni szándék kiteljesítése – átvezet a világtörténelemhez. Talán úgy is lehetne fogalmazni, hogy az örökkévalóság történetéből térünk át a világtörténelemhez. E kettő közötti kapcsolat igen problematikus, nehezen lehet bármely temporális struktúrába vagy formális viszonyba belekényszeríteni. Így a róla való beszéd is nehéz. Ezért le kell mondanunk az Egészről, és a részekre kell összpontosítanunk. Lassú, kitartó munkával *derítjük ki* az egyes partikularitások mibenlétét, kapcsolatát. Továbbá felmerül az a kérdés is, hogy a világtörténet adhat-e magyarázatot a személyes sors történetekre. Pontosabban a világtörténelem, illetve az egyéni történetek kiindulópontként szolgálhatnak-e az idő megértéséhez?

Jorge Luis Borges történelemfilozófiájában egy igen lényeges különbségtételt tesz, mely szerint két történelem létezik. Egyrészt van egy látható, kitapintható, összerakható történelem – az aljasság világtörténete. Erről az 1935-ben kiadott *Az aljasság világtörténete* című kötet egyes írásai beszélnek. A csalók és hazugok, gyávák, gyilkosok, álpróféták, késelők és lókupecsek társasága írta történelem ez. Az arc nélküli emberek gyülevész hadái. Ez szövi át életünket, ezek az emberek keresztezhetik sorsunkat. Bármikor e történelem részesei lehetünk.

Másrészt létezik egy másik történelem is, az, amit az 1936-ban kiadott *Az örökkévalóság története* című esszékötet írásai vázolnak. Ez a történelem láthatatlan. Nyomozni kell e történet után – szenvedéllyel, kitartással, csellel és fortéllyal. Ám nyomozni, cselezni csak az tud, aki képes erre az alapjában véve intellektuális kalandra. Vagyis csakis az ész fortélyaival kerülhetünk közelebb ehhez a történelethez.

Ezen utóbbi történelem képes arra, hogy megváltoztassa az előbbi. Meg tudja változtatni az emlékezetet. A gyávából hőst csinál, a hőst megalázza. Rejtélyes világ az örökkévalóság világa. Akár egy labirintus, egy rózsa, egy könyv betűi.

Későbbi írásaiban (*Újabb nyomozások, Egy megfáradt ember utópiája*) Borges tovább finomítja ezt az elképzelést. Ahogyan az öngyilkosságról szóló írásban megfigyelhettük, a személyes, visz-

⁸ Borges, J. L.: *A halhatatlan ember. = Titkos csoda.* Európa. Budapest 1986.

⁹ Borges: *A bábéli könyvtár.* uo.

¹⁰ Uő. *A homokkönyv.* uo.

szafordíthatatlan sors kerül a középpontba. Az egyéni élet, lét, történet rejtélye itt mint a halál, az öngyilkosság rejtélye jelenik meg.

Az öngyilkos tudatosan, szabad elhatározásából fordul szembe azzal, ami ő maga. A pusztító akarat az emlékezet egészével fordul szembe, azzal az idővel, amit megőriztünk és ami megőriz minket, azzal vagyunk. Minden emléket, minden pillanatot fel kellene mérnünk azért, hogy eldöntsük, átadható-e a feledésnek. Saját létünket, énünket adjuk át a feledésnek, a nemlétnak. Minden pillanatunk, emlékünkhöz felmérése roppant feladat elé állítana. *Funes* az emlékező kísérletéhez volna hasonlatos. Csak mindezt végiggondolva lehetünk öngyilkosok. Ellenkező esetben tettünk gyávaságra vall, szájalmat kelt – megvetést. Ezért úgy kell élnünk, mint az öngyilkosok. Minden pillanatról, minden pillanat emléké-ről szigorúan és könyörtelenül el kell döntenünk, megőrződjék-e, vagy a feledésnek adható. Minden pillanat teljes. Döntésünk arról, hogy üdvözülünk vagy elkárhozunk, végleges és megmásíthatatlan, mind egy külső, mind egy belső instancia által. Ez roppant tudatosságot és felelősséget jelent. A reményről, egy jövőbeli megváltás reményéről kell lemondani anélkül, hogy az idő cáfolatának reményéről lemondanánk, vagyis arról, hogy valamelyik időpillanatban megértünk valamit az örökkévalóság elfeledett történetéből: rátalálhatunk teljes és igazi nevünkre. A borges-i megoldás roppant szabadsággal ruház fel bennünket, a nehézséget a benne való tájékozódás jelenti. Az így elképzelt öngyilkosság roppant kihívást jelent, és alázatot követel.

J. L. Borges egy olyan etika lehetőségét dolgozza ki, amely lemond az önmaga értelmét egy metaforában kibontó rendszer lehetőségéről és az így posztulált határfeltételeiről. Az időnek egy *archaikus* szemléletére épít, amely próbára teszi a nyelv és a képzelet határait.

1974-75 telén J. L. Borges és Ernesto Sabato hosszas beszélgetést folytat különböző témákról: az argentin irodalomról, az Univerzumról mint könyvtárról, Istenről, a tangóról, a moziról, a módszerről, Don Quijoteről, az öngyilkosságról. A beszélgetés anyagát 1976-ban adták ki *Párbeszéd*¹¹ címmel. Az öngyilkosságról beszélgetve Borges mesél a családi legendárium néhány alakjáról, könyvekről, majd egy álszofizmát állít. Sabato szerint az öngyilkos egoista és gyilkos, cselekedete vonzó lehetőség és gyáva meghátrálás.

Sabato: „(...) Életem folyamán sokszor gondoltam már az öngyilkosságra.”

Borges: „Én is hetvenöt éve már, hogy öngyilkos vagyok.”

¹¹ Részleteit közli a *Magyar Napló* (1993. február 5. 29–32.)

Több tapasztalatom van, mint magának, Sabato.”

Sabato: „Bár nem ért el nagy eredményeket, mint látható.”

Borges: „Nem, pedig nem hivatástudattal csináltam. Tényleg.”